

Мовазнаўства

Л. М. ШАКУН

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ СТАТУС ЗАПАЗЫЧАННЯЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Лексічныя запазычанні — істотная і неад’емная частка выяўленчых сродкаў любой мовы. Беларуская мова на працягу свайго развіцця назапасіла даволі вялікую колькасць слоў іншамоўнага паходжання, якія трывала замацаваліся ў ёй і выконваюць важныя намінацыйныя і экспрэсіўна-ацэначныя функцыі. Асабліва многа слоў запазычваецца беларускай мовай у наш час. Кожнае іншамоўнае слова, пранікаючы ў запазычваючую мову, павінна пэўным чынам прыстасавацца да асаблівасцей яе сістэмы. У працэсе яго фармальнай адаптацыі (графічнай, арфаграфічнай, фанетыка-арфаэпічнай, марфалагічнай і г. д.) сціраюцца многія ўласцівыя яму адметныя рысы. І ўсё ж слова іншамоўнага паходжання не заўсёды страчвае поўнаасцю сваю адметнасць у запазычваючай мове. Некаторыя яго структурныя рысы не «ўкладваюцца» ў сістэму запазычваючай мовы. Гэта акалічнасць часта выклікае неабходнасць спецыфічнага падыходу да характарыстыкі граматычнай структуры запазычанняў. Такі падыход патрабуецца, у прыватнасці, да вызначэння словаўтваральнага статусу запазычаных слоў.

Звычайна запазычваючая мова на тым ці іншым этапе свайго развіцця ў якасці галоўнай крыніцы запазычання «выбірае» адну якую-небудзь мову, найчасцей — суседняга народа, блізкую ў структурных адносінах. Гэта мова пад уздзеяннем пэўных сацыяльна-гістарычных і інтралінгвістычных фактараў становіцца на нейкі час для запазычваючай мовы як бы «пастаўшчыком» гатовага лексічнага матэрыялу. Для беларускай мовы галоўнай крыніцай запазычання лексікі даўно ўжо стала руская. З рускай мовы запазычваюцца словы, што ўзніклі на ўласна рускай моўнай базе, а таксама і такія словы, якія ў гатовым або перапрацаваным выглядзе былі ў сваю чаргу запазычаны рускай мовай з іншых моў.

Як вядома, лексіка запазычваецца найперш для мэт намінацый. Навыя рэаліі і паняцці, што ўзнікаюць і пашыраюцца ў нашым жыцці, часцей за ўсё спачатку атрымліваюць намінацыю ў рускай мове ў сувязі з той роляй, якую яна выконвае ў сацыялістычным грамадстве як сродак міжнацыянальных зносін. Па гэтай прычыне руская мова і стала галоўнай крыніцай лексічнага запазычання не толькі для беларускай, але і для моў усіх народаў СССР. З рускай мовы запазычваюцца словы таксама і для мэт эмацыянальна-вобразнага выказвання. І ў тым і ў другім выпадку беларуская мова запазычвае словы, ужо правераныя моўнай практыкай. Пра гэта так сказаў народны пісьменнік БССР Кандрат Крапіва: «Іншамоўныя словы ў нас не з’яўляюцца праблемай, бо цяпер яны прыходзяць да нас амаль выключна праз рускую мову, такім чынам у значнай меры апрабаванымі»¹. У гісторыі беларускай мовы перыяд «непераборлівага», механічнага запазычання

лексікі закончыўся па сутнасці ўжо ў першыя дзесяцігоддзі савецкай улады, калі пачалося ўпарадкаванне лексічных сродкаў і разгарнулася мэтанакіраваная работа па стварэнню нацыянальнай тэрміналогіі. Паступова вырацаваліся строгія правілы запазычання лексікі — у адносінах крыніц адбору лексічнага матэрыялу, мэтазгоднасці засваення канкрэтна тых ці іншых слоў, прынцыпаў семантычнага і фармальнага прыстасавання іх да асаблівасцей сістэмы беларускай мовы. Лексічнае запазычанне зараз рэгулюецца не толькі мэтазгоднасцю ўзбагачэння лексіка-семантычных і стылістычных сродкаў беларускай мовы за кошт іншамовных крыніц, але ў значнай меры і тым, наколькі яе сістэма здатна фармальна асвоіць іншамовнае слова. Асвойванне запазычанняў на словаўтваральным узроўні дае яркія прыклады для пацвярджэння гэтага.

Сярод запазычанняў з рускай мовы ў беларускай мове значны пласт складаюць утварэнні на ўласна рускім моўным матэрыяле. Дзякуючы структурнай блізкасці беларускай і рускай моў многія з такіх слоў (тыпу *грань*, *кулак* 'багаты селянін-уласнік, эксплуатаатар чужой працы', *пушка*) запазычваюцца ў нязменным выглядзе або толькі змяніўшы некаторыя свае правапісна-графічныя і фанетыка-арфаэпічныя рысы (тыпу *савет*, *саюз*, *абязлічка*). З пункту гледжання марфемнай будовы гэта словы як каранёвыя, непадзельныя на словаўтваральныя афіксы (напрыклад, *грань*, *кулак*, *савет*, *саюз*), так і словы з выразнай марфемнай чляннасцю (тыпу *мічурынец*, *вячэрнік*, *вяшчаць* 'перадаваць па радыё'). Аднак марфемы, якія ўваходзяць у склад гэтых слоў, тоесныя і па значэнню і па функцыях у адной і другой мовах; гэта словы з агульнай матэрыяльнай базай. Наяўнасць такой агульнай матэрыяльнай базы стварае ўмовы для перанясення з рускай мовы ў беларускую не толькі асобных слоў, але і іх дэрыватаў, інакш кажучы — цэлых словаўтваральных гнёздаў (тыпу *кулак* — *кулацкі* — *раскулачваць* і г. д., *вяшчаць* — *вяшчанне* — *вяшчальнік* і г. д.). Пры гэтым марфемная будова рускіх слоў не змяняецца ў працэсе іх запазычання: перайшоўшы ў беларускую мову, нечляннае слова застаецца ў ёй нечлянным, чляннае — члянным. Выпадкі апрошчання марфемнай будовы запазычанага рускага слова ў беларускай мове назіраюцца вельмі рэдка; параўн., напрыклад, руск. *по-втор* і бел. *паўтор*, руск. *реб-ят(а)* і бел. *рабят(ы)*, руск. *со-иск-а-ни(е)* і бел. *саіск-а-ни(е)*, руск. *страж-ник* і бел. *страж-нік*. Гэтыя выпадкі адлюстроўваюць магчымасць страты той ці іншай марфемай сваіх першапачатковых словаўтваральных сувязей у новых умовах функцыянавання.

Такім чынам, запазычанні адзначанай групы фактычна не ствараюцца ў беларускай мове, яны пераносяцца на яе глебу ў гатовым, закончаным выглядзе. Адбываецца толькі як бы «прыцірка» іх словаўтваральных элементаў да словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы. Але менавіта гэта акалічнасць якраз і дае падставы разглядаць такія запазычанні ў сувязі з агульнымі заканамернасцямі беларускага словаўтварэння, а адсюль і кваліфікаваць кожнае запазычанне як вытворнае або невытворнае ўжо непасрэдна ў сістэме беларускай мовы. Выразнасць марфалагічнай будовы гэтых запазычанняў на фоне словаўтваральных сувязей сучаснай беларускай мовы спрыяе без асаблівых цяжкасцей вызначаць іх словаўтваральны статус з сінхроннага пункту гледжання. Яшчэ яскравей выяўляецца словаўтваральны статус тых слоў, якія поўнасцю або часткова перакладаюцца (калькуюцца) з рускіх адпаведнікаў (тыпу *Кастрычнік*, *спадарожнік*, *неядомы*). Працэс калькавання адбываецца пры ўмове немагчымасці перанясення на глебу запазычваючай мовы іншамовнага слова ў гатовым выглядзе, без трансфармацыі марфемнай будовы, паколькі яго значэнне можна перадаць у запазычваючай мове толькі шляхам спалучэння і іншых марфем, фармальна не тоесных марфемам мовы-крыніцы. Калькаванне — выключна прадуктыўны спосаб запазычання рускай лексікі ў сучаснай беларускай мове. Даследчыкі адзначаюць, што гэта агульная з'ява для ўсіх

моў народаў СССР². Яна адлюстроўвае пашыраную тэндэнцыю ўхіляцца ад уключэння ў лексічную сістэму той ці іншай мовы слоў з чужымі фармальнымі прыметамі. Гэтым і тлумачыцца той факт, што сярод вялікай колькасці запазычаных з рускай мовы слоў у сучаснай беларускай мове нязменныя (г. зн. нетрансфармаваныя) запазычаныя рускага паходжання займаюць параўнальна нязначнае месца.

Калькаванне непасрэдна звязана з працэсамі словаўтварэння і стаюча ўплывае на развіццё і ўдасканаленне словаўтваральнай сістэмы запазычваючай мовы. Запазычваючая мова імкнецца адшукаць найбольш адэкватныя словаўтваральныя сродкі перадачы значэння іншамоўнага слова, яна надзвычай чуйна рэагуе на неадпаведнасць словаўтваральнай структуры запазычання прынятым нормам словаўтварэння. З гэтага боку матэрыял, які запазычваецца, вельмі строга «прасейваецца»; можна адзначыць нямаючых такіх выпадкаў, калі запазычанае з рускай мовы слова ўсё ж не замацоўвалася ў беларускай мове, хоць і ўжывалася ў ёй даволі доўгі час, бо ўрэшце выяўлялася неадпаведнасць яго словаўтваральнай структуры прынятым нормам словаўтварэння. У словаўтваральных адносінах калькі не складаюць якой-небудзь спецыфічнай групы ў лексіцы сучаснай беларускай мовы. Даследчыкамі заўважана, што наогул «нярэдка становіцца цяжкім правесці якую-небудзь мяжу (зыходзячы са знешняй формы) паміж калькамі і ўласна беларускімі новаўтварэннямі. Такія калькі цалкам могуць разглядацца і як беларускія словы, якія ўтварыліся па законах і на матэрыяле беларускай мовы. Уплыў рускай лексікі тут можа разглядацца як чыста актыўны сродак, як своеасаблівы каталізатар, які павышае дзейнасць словаўтваральных тэндэнцый беларускай мовы»³.

Намного складаней з тымі запазычаннямі, якія руская мова сама запазычыла з іншых моў у выглядзе гатовых лексічных адзінак і не трансфармавала іх шляхам выкарыстання ўласных словаўтваральных элементаў (тыпу *адміністратар, бульдозер, метрапалітэн*). Словы гэтай групы пры запазычванні іх беларускай мовай патрабуюць найменшай фармальнай «перапрацоўкі» — іх пераход у беларускую мову адбываецца ў той форме, у якой яны ўжываюцца ў рускай мове. Тут мы маем справу як бы з механічнай транспазіцыяй слоў, за выключэннем хіба таго, што назіраюцца розныя правапісна-графічныя і фанетыка-арфаэпічныя субстытуцыі, непазбежныя ўвогуле ў такім разе (накшталт акання і якання, дзекання і цекання, паслядоўнай цвёрдасці шыпячых і *p* і *g*. д.). Некаторыя даследчыкі лічаць, што словы гэтай катэгорыі складаюць у сучаснай беларускай мове большасць запазычанняў з рускай мовы⁴. Наколькі гэта так, устанавіць цяжка, таму што дакладных падлікаў такіх слоў не зроблена. Трэба, аднак, мець на ўвазе, што патэнцыяльна любое слова гэтай катэгорыі пры неабходнасці можа быць перанесена з рускай мовы ў беларускую. Калі яно пабудавана цалкам на іншамоўнай словаўтваральнай базе, то яго марфемны склад так і захаваецца паслядоўна ў беларускай мове; да калькавання (поўнага або частковага) такога слова не звяртаюцца, поўнасцю давярваючыся рускай мове, дзе яно першапачаткова праходзіць апрацацыю (відаць, менавіта гэта ўлічваў Кандрат Крапіва, калі гаварыў пра ўрэгуляванасць працэсаў лексічнага запазычання на сучасным этапе развіцця беларускай мовы).

Прадуктыўнасць адзначанага спосабу запазычання абумоўліваецца тым, што фармальна-сэнсавая структура слоў, узнікшых на нярускай моўнай базе, аказваецца для носьбітаў беларускай мовы не такой прызрыстай у параўнанні са словамі, якія ўзніклі на ўласна рускай моўнай базе. Іншая справа, калі ў склад запазычання разам з кампанентам нярускага паходжання ўваходзіць кампанент уласна рускі (параўн., напрыклад, *атомщик, адміралтейство, аморальный*). Апошні паводле агульных правіл запазычання абавязкова павінен будзе «прайсці праверку» на адпаведнасць словаўтваральнай сістэме беларускай мовы. Тут можа атрымацца і так, што гэты кампанент прыдзецца перакладаць

(калькаваць) на беларускую мову. Так, напрыклад, рускаму слову *телевизор* у беларускай мове адпавядае слова той жа марфемнай будовы *тэлевізар*, але рускае слова *телевидение* прыйшло ў беларускую мову праз стадыю калькавання кампанента — *видение* у выніку чаго атрымалася слова *тэлебачанне* (у польскай мове, напрыклад, адно і другое слова мае агульную словаўтваральную базу: *telewizja* — *telewizja*). Усё ж такія выпадкі намнога радзейшыя ў параўнанні з выпадкамі, так сказаць, «чыстага» запазычання слоў нярускага паходжання, з захаваннем іх марфемнай будовы; прыток «чыстых» запазычанняў у беларускую мову, як сцвярджаюць даследчыкі, у савецкі перыяд увесь час павялічваецца⁵.

Значыць, і тут запазычваюцца словы, створаныя па-за межамі беларускай мовы, якія прыходзяць у яе ўжо гатовымі, канчаткова аформленымі з пункту гледжання марфемнай будовы. Але словы гэтай групы (сярод іх многа тэрмінаў інтэрнацыянальнага ўжытку) у адрозненне ад тых слоў, што ўзніклі на ўласна рускай моўнай базе і ў нязменнай форме ўліліся ў беларускую мову, складаюцца з марфем іншамоўнага паходжання, такіх марфем, якія нярэдка з’яўляюцца незвычайнымі, нетыповымі для беларускай мовы, а то і наогул унікальнымі ў ёй і з цяжкасцю ідэнтыфікуюцца яе носбітамі (накштальт кораня *альтру-* ў словах *альтруізм* і *альтруіст*, суфікса *-ылі-* у слове *флатылія*). Марфемная будова многіх слоў гэтай групы даволі невыразная; невыпадкова ў спецыяльнай літаратуры выказваюцца думкі, што члянiмасць запазычаных слоў варта разглядаць асобна ад слоў генуінных, уласных⁶. Узнікаюць розныя цяжкасці пры вызначэнні словаўтваральнага статусу запазычанняў гэтай групы. Напрыклад, у некаторых выпадках вельмі складана дакладна акрэсліць аб’ём словаўтваральнай парадэгмы запазычанага слова (параўн., напрыклад, такія словы, як *юрысдыкцыя*, *юрыспрудэнцыя*, *юрыст*, *юстыцыя* або *наркаман*, *наркоз*, *наркоцік*), словаўтваральную накіраванасць у ёй (напрыклад, у такой групе слоў, як *камбайн*, *камбінат*, *камбiнацыя*, *камбiнезон*). Вялікая колькасць запазычаных асноў функцыяніруе толькі ў звязаным выглядзе, гэта значыць, такія асновы не ўжываюцца як самастойныя словы і выразна не вычляняюцца (напрыклад, *энтузіі* — у словах *энтузіязм* і *энтузіяст*, *эп* у словах *эпас*, *эпік*, *эпіка*), часта яны моцна відазмяняюцца ў выніку розных марфанетычных чаргаванняў, адбываецца іх нарашчэнне або, наадварот, усячэнне (параўн., напрыклад, *дыягназ* — *дыягност* або *рэдактар* — *рэдакцыя* — *рэдагаваць*). Не ўсе словаўтваральныя элементы запазычаных слоў дакладна размяжоўваюцца на каранёвыя і афіксальныя і г. д.

Можа стварыцца ўражанне, што гэтыя запазычаныя наогул функцыяніруюць па-за сістэмай беларускага словаўтварэння. Аднак іх нельга адасабляць ад агульных словаўтваральных сувязей, што склаліся на сучасны момант у беларускай мове, бо арганічна знітаваны з імі, не ізалююцца ад іх, а выкарыстоўваюцца як база для стварэння новых слоў паводле агульнапрынятых правіл. Такі погляд на словаўтваральны статус запазычанняў адзначанай групы пашырае паняцце словаўтваральнай сістэмы сучаснай беларускай мовы, але ён не супярэчыць агульным прынцыпам сінхроннага словаўтварэння.

Такім чынам, запазычаныя з рускай мовы ў шырокіх маштабах няспынна ўліваюцца ў беларускую мову, і іх словаўтваральная адаптацыя працякае найбольш рознабакова. Непасрэдныя запазычаныя ў беларускай мове з іншых моў, напрыклад, польскай, — вынік міжмоўных кантактаў пераважна мінулых эпох. З-за даўнасці часу гэтыя запазычаныя поўнацю асіміляваліся беларускай мовай і па сутнасці перасталі вылучацца ў ёй адметнасцю свайго словаўтварэння.

¹ Кандрат Крапіва. Збор твораў у трох тамах. — Мінск, 1956, т. II, с. 510.

² Іжакевіч Г. П. Характэрыстыка спільнага лексічнага фонду мов народаў СРСР. — Мовознаўства, 1973, № 6, с. 9.

³ Крукоўскі Н. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову.— Мінск, 1958, с. 162.

⁴ Там жа, с. 90.

⁵ Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс.— Мінск, 1982, с. 191—194.

⁶ Гл.: Вопросы языкознания, 1971, № 4, с. 115.

А. І. НАРКЕВІЧ

СЛОВАЗЛУЧЭННІ І ЧЛЕНЫ СКАЗА

Пытанні структурага члянення сказа, вызначэння сувязей і ўзаемаадносін паміж канструктыўнымі элементамі ці яго часткамі заўсёды былі і застаюцца дыскусійнымі. Спрэчкі разгортваюцца, перш за ўсё, вакол пытання аб тым, ці правамерным з'яўляецца выдзяленне побач са словазлучэннямі катэгорый членаў сказа? Апошнія, на думку многіх даследчыкаў (Ф. Ф. Фартунатава, М. М. Петэрсона, А. М. Пяшкоўскага, В. А. Багародзіцкага і інш.), з'яўляюцца вынікам неграматычнага члянення сказа па тыпу лагічнага ці псіхалагічнага суджэння і як бы «паўтараюць» вучэнне аб словазлучэнні. Немалаважнае значэнне ва ўсталяванні такога погляду на члены сказа мела няпэўнасць і хісткасць саміх крытэрыяў іх вылучэння і прыняцця класіфікацыі, паколькі нярэдка адны і тыя ж словаформы «па сінтаксічнаму ўжыванню» (спосабу выражэння сувязі) і «па значэнню» (характару семантычных узаемаадносін) маглі быць аднесены да розных членаў. Таму не выпадкова вучэнне аб членах сказа, якое ўзнікла ў XIX стагоддзі (працы А. Х. Вастокава, М. М. Грэча, Ф. І. Буслаева і інш.), то ўключалася ў адпаведныя раздзелы граматык, то апускалася.

У савецкі перыяд вучэнне аб членах сказа было ўведзена ў школьныя падручнікі толькі к канцу 30-х гадоў і, нягледзячы на крытыку яго з боку аўтараў многіх граматык, яно развівалася і распрацоўвалася незалежна ад словазлучэнняў. Пазней, у 50—70-я гады, гэта вучэнне то сумяшчалася з вывучэннем словазлучэнняў, то выцяснялася імі, як, напрыклад, у «Граматыке современного русского литературного языка» (М., 1970).

У сувязі з абмежаванасцю тэорыі членаў сказа ў апошні час набыў шырокае распаўсюджванне метада аналізу сказа па яго непасрэдна састаўляючых, сутнасць якога заключаецца ў вылучэнні структурных адзінак (частак) выказвання на ўзроўні сказаў (прэдыкатыўных спалучэнняў), канструктаў выказвання (дэтэрмінаваных галоўных членаў), непасрэдна састаўляючых саміх канструктаў (кампанентаў выказвання) і састаўляючых словазлучэнні (элементаў бінарных канструкцый).

Тым не менш аналіз структуры сказа па яго непасрэдна састаўляючых мае і свае асобныя задачы і мэты даследавання і не падмяняе сабой разбор сказа па яго членах. Вучэнне аб членах сказа — гэта асобны і спецыфічны аспект сінтаксічнага аналізу мовы, які не мае і не можа мець эквівалентных замен. Пры ўсёй недасканаласці і супярэчлівасці іх тэорыі — гэта рэальныя сінтаксічныя адзінкі, якія ўзнікаюць, фарміруюцца і выдзяляюцца на аснове пэўных сэнсава-граматычных узаемаадносін паміж кампанентамі сказа рознай функцыянальнай значнасці і прызначэння і тых своеасаблівых пазіцый, якія займаюць гэтыя адзінкі ў пэўным сінтаксічным кантэксце. Яны ўзнікаюць і складаюцца на аснове форм слоў і словазлучэнняў і адлюстроўваюць складаны характар узаемаадносін паміж канструктыўнымі элементамі ці часткамі сказа. Як своеасаблівая сэнсава-сінтаксічная ўтварэнні яны ўскрываюцца і выкрышталізоўваюцца ў мове ў працэсе дыферэнцыяцыі і граматычнага размежавання функцый слоў і словазлучэнняў. Тыя словаформы, якія ўказваюць на ўтваральніка дзеяння (носьбіта прызнака) ці называюць самыя гэтыя дзеянні (прызнакі), займаюць у сказе асноўныя сінтаксічныя пазіцыі і выконваюць у ім ролю галоўных членаў; словаформы ж, якія не маюць непасрэдных адносін да ўтва-